

JOANNA ORZEL
Uniwersytet Łódzki
ORCID: 0000-0001-8816-5157

REFLEKSJE JÓZEFA ANDRZEJA GIEROWSKIEGO O POLSKIEJ KULTURZE I NAUCE W XVIII WIEKU

THOUGHTS OF JÓZEF ANDRZEJ GIEROWSKI ON POLISH CULTURE AND SCIENCE IN THE 18TH CENTURY

Abstract

The issues of the history of culture and science of the eighteenth-century Polish-Lithuanian Commonwealth are rare in the works of Józef Andrzej Gierowski. This article analyses his views on these issues. He devoted most attention to the subject of the beginnings of the Enlightenment in Poland, joining a long scholarly discussion about it. He agreed that the precursors of the Enlightenment in Poland were already active in the 1740s, during the era of the Wettins' rule. He pointed to educational reform, writing activity (Benedykt Chmielowski's, the political and journalistic work of a number of writers) and publishing (especially of the Załuski brothers), and the development of periodicals as the three pillars on which reforms were carried out in the future – during the reign of Stanisław August Poniatowski. In addition, and just as importantly, he drew attention to methodological weaknesses concerning the study of intermediate periods, i.e. between the Baroque and the Enlightenment. He also pointed out the need for a comprehensive picture of the cultural history of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century – proponents of both Sarmatian culture and Enlightenment thought.

Key words: Polish culture in 18th century, Enlightenment, Polish historiography, academic historiography, Józef Andrzej Gierowski

Słowa kluczowe: kultura polska XVIII wieku, oświecenie, historiografia polska, historiografia akademicka, Józef Andrzej Gierowski

© 2023. The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Dokonywanie podsumowań dorobku badaczy mających ugruntowane miejsce w poczcie najwybitniejszych historyków polskich XX wieku nie należy do zadań łatwych, i to z kilku powodów. Z jednej strony ze względu na szerokie zainteresowania owych uczonych, z drugiej – z uwagi na liczbę pozostawionych przez nich tekstów, która potwierdza ich erudycję. Odrębną kwestią jest to, że historycy ci cieszyli się dużą estymą w środowisku jeszcze w czasie ich życia, co przekładało się na organizowanie jubileuszy i wydawanie okolicznościowych publikacji, w tym z podsumowaniami dorobku naukowego jubilata.

W przypadku Józefa Andrzej Gierowskiego można wydzielić kilka problematyk badawczych, które już przed laty – z okazji jubileuszu 70 urodzin tego krakowsko-wrocławskiego uczonego – wskazał Krystyn Matwijowski. Wyodrębnił on cztery główne nurty zainteresowań Gierowskiego. Pierwszy obejmował tematykę dziejów ustroju i spraw wewnętrznych Rzeczypospolitej. Drugi koncentrował się na problematyce dziejów Śląska. Trzecia grupa tekstów była poświęcona polityce zagranicznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i historii powszechnej. Jako ostatnią Matwijowski wymienił historię i kulturę Żydów w Polsce i dzieje stosunków polsko-żydowskich¹.

Spektrum zainteresowań badawczych Józefa Andrzej Gierowskiego było więc bardzo szerokie. Pozostając wierny wiekowi XVIII, skupił się on na czasach panowania Augusta II i Augusta III w Polsce. Jego prace dotyczące szeroko pojętej polityki (zarówno wewnętrznej, jak i zagranicznej) są często fundamentalne dla kolejnych generacji historyków podejmujących badania z tej problematyki. Ten wybitny sasolog nie prowadził pogłębionych analiz na temat historii kultury czy nauki, niemniej zainteresowało go zagadnienie początków oświecenia w Polsce. Przed laty historycy literatury, tacy jak Aleksander Brückner i Tadeusz Mikulski, w bardzo jednoznaczny sposób wyznaczyli koniec epoki staropolskiej i początek oświecenia w roku 1764, wraz ze wstąpieniem na tron Stanisława Augusta Poniatowskiego. Do ich tez krytycznie odniósł się Juliusz Nowak-Dłużewski, prezentując argumenty świadczące o tym, że o prekursorach oświecenia nad Wisłą można mówić o wiele wcześniej. Pierwsze pomysły reformatorskie dotyczące życia gospodarczego w Rzeczypospolitej, mające być początkiem „nowego” systemu, pojawiły się już w progu XVIII wieku². Z kolei w zakresie kultury to lata czterdzieste XVIII wieku stanowią początek pomysłów oświeceniowych w Rzeczypospolitej. Wskazywano tu na działalność edukacyjną Stanisława Konarskiego oraz dorobek pisarzy historyczno-politycznych i publicystów (Jan Stanisław Jabłonowski, Stefan Garczyński, Franciszek Radzewski, Stanisław Poniatowski, Stanisław Dunin Karwicki czy Gotfryd Lengnich). Inny krakowski historyk, Władysław Konopczyński, uznał, że „zwiastuny odrodzenia” pojawiły się w latach 1748–1750, po czym ponownie nastąpiło „ciemne, bezideowe stadium rządów Jerzego Mniszcha”³.

¹ Krystyn Matwijowski, „Szkice do portretu uczonego (o Prof. dr. Józefie Andrzej Gierowskim z okazji Jego Jubileuszu)”, *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”* 1–2 (1992): 7.

² Juliusz Nowak-Dłużewski, „O datę startową literatury polskiego oświecenia”, *Przegląd Humanistyczny* III, nr 1 (1959): 140.

³ Władysław Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej* (Kraków: Skład główny u Gebethnera i Wolffa, 1936), 218.

Te pierwsze wydzielone lata z czasów panowania Augusta III to dla Konopczyńskiego „momenty jakby żywcem antycypowane z epoki stanisławowskiej”⁴, wykreowane przez ludzi wyprzedzających swoją epokę. Podsumowujący stan badań nad zagadnieniem początków idei oświeceniowych w Rzeczypospolitej Juliusz Nowak-Dłużewski słusznie podkreślił znaczenie reformy oświatowej w szkolnictwie pijarskim jako zaczątków ideologii oświecenia⁵. Dodatkowo mecenat, który najczęściej wiąże się ze Stanisławem Augustem, także miał godnych prekursorów w czasach saskich. Mowa oczywiście o Józefie Andrzeju i Andrzeju Stanisławie Załuskich. To pozwoliło Nowakowi-Dłużewskiemu na postawienie tezy, że „Czas drugiego Sasa należą całkowicie do Oświecenia, które nazywamy stanisławowskim”⁶.

Stwierdzenie to wywołało szeroką dyskusję na temat początków oświecenia w Rzeczypospolitej. Nie chcąc powielać argumentów oraz prób podsumowania owej debaty⁷, warto zwrócić uwagę, co o tym zagadnieniu myślał Józef Andrzej Gierowski. Co wydaje się po latach najważniejsze, krakowsko-wrocławski uczyony podkreślił przede wszystkim braki metodologiczne w badaniach okresów przejściowych, w przypadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów chodziło o czas między barokiem a oświeceniem. Dodatkowo historyk ten stwierdził, że:

Przeciwności między Barokiem a Oświeceniem zarysowały się w dziejach Polski szczególnie ostro, przy czym okres przejściowy, przypadający na pierwszą połowę XVIII wieku, objął dobę głębokiego upadku politycznego Rzeczypospolitej, stagnacji ekonomicznej i kulturalnej. Prowadziło to historyków tej doby, poczynając od Hugona Kołłątaja, do stosowania drastycznego podziału na okres całkowitego upadku i zacofania i odcinający się od niego okres odrodzenia narodowego. Pierwszy przybrał nazwę czasów saskich, drugi – epoki stanisławowskiej⁸.

Warto odnieść się do dwóch wspomnianych tu przez Gierowskiego problemów, które są ze sobą ściśle powiązane. Pierwszym jest utrwalony od czasów oświecenia obraz epoki Wettynów jako czasu upadku kraju – także w zakresie kultury. Na szczęście ta teza jest w ostatnich kilkunastu latach odrzucana, co nie znaczy, że w powszechnej świadomości czasy saskie nie są wciąż czasem postrzegane pejoratywnie, stereotypowo – niemalże jak mroki średniowiecza. Sam Gierowski zresztą dostrzegał ten problem, zwracając uwagę na pozytywną zmianę w omawianiu tego okresu przez historyków:

⁴ Konopczyński, *Dzieje Polski*, 219.

⁵ Nowak-Dłużewski, *O datę startową*, 144.

⁶ Nowak-Dłużewski, *O datę startową*, 151.

⁷ Roman Wołoszyński, „Jeszcze w sprawie początków oświecenia w Polsce”, *Pamiętnik Literacki* LVI, nr 2 (1965): 467–490; Juliusz Nowak-Dłużewski, „I jeszcze w sprawie oświecenia w Polsce”, *Pamiętnik Literacki* LVIII, nr 1 (1967): 177–184; Stanisław Salmonowicz, „Wokół sporów o definicję i chronologię zjawiska oświecenia”, *Czasy Nowożytne* XXV (2015): 115–140.

⁸ Józef Gierowski, „U źródeł polskiego oświecenia”, w *Wiek XVIII Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, red. Andrzej Zahorski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974), 41–42.

Jeszcze tylko potocznie czy w publicystyce czasy saskie są synonimem najbardziej jałowego i ciemnego rozdziału dziejów Polski. Wśród historyków ugruntowuje się natomiast przekonanie, że właśnie w pierwszej połowie XVIII w. przygotowywało się to wszystko, co zajaśniało blaskiem w drugiej połowie tego stulecia, w dobie stanisławowskiej⁹.

Nie oznacza to wcale jednak – jak podkreśla krakowsko-wrocławski uczoney – że epoka panowania Wettynów nie była dla mieszkańców Rzeczypospolitej Obojga Narodów trudna, pod kilkoma względami (m.in. politycznym i ekonomicznym) wręcz kryzysowa. Jak jednak Gierowski sam zaznaczył, warto skupiać się na pozytywnych zmianach, jakie zachodziły w kulturze XVIII wieku. Próbując rozszerzyć swe dotychczasowe analizy dziejów politycznych, badacz ten podjął próbę odpowiedzi na pytanie o początki oświecenia w Rzeczypospolitej. Co warte podkreślenia, nie zawężał swej perspektywy do polsko-litewskiego państwa. Osadził swe przemyślenia w szerokim kontekście europejskim, zwracając uwagę na zagraniczne źródła wpływów intelektualnych na pomysły reform nad Wisłą. Jedną z kluczowych sfer, w których Gierowski poszukiwał najwcześniejszych przemian ideowych, była oświata i to właśnie jej poświęcił osobny artykuł¹⁰. Kwestia edukacji bowiem była jedną z najważniejszych dziedzin życia społeczno-politycznego wymagających reform. Szkolnictwo skupione w szkołach zakonnych i edukacja domowa nie przynosiły rezultatów, które mogłyby satysfakcjonować bardziej postępowych przedstawicieli warstw społecznych państw europejskich. Gierowski słusznie podkreślał wagę zmian oświatowych dla projektów reform oświeceniowych z innych sfer życia społeczno-gospodarczo-politycznego i dlatego przestrzegał przed ich analizowaniem w oderwaniu od całokształtu ducha epoki¹¹. Co więcej, nie należy według tego uczonego skupiać się na reformach krajowych bez próby osadzenia zmian zachodzących w rzeczpospolickim szkolnictwie w kontekście europejskim. Komisja Edukacji Narodowej, będąca dla części badaczy nowatorskim zjawiskiem w dziejach państwa polsko-litewskiego, była według Gierowskiego uwieńczeniem reform edukacyjnych proponowanych i przeprowadzanych od czasów saskich właśnie (zwłaszcza przez pijara Stanisława Konarskiego w latach czterdziestych XVIII wieku), a jednocześnie efektem tendencji oświeceniowych zachodzących w Europie Zachodniej. Krakowsko-wrocławski historyk uznaje KEN za wzór dla innych państw, zwłaszcza sąsiadów Rzeczypospolitej, dzięki czemu jest ona „nie tylko największym dziełem polskiego Oświecenia, ale zarazem poważnym osiągnięciem całego Oświecenia europejskiego [...]”¹².

⁹ Józef Gierowski, „Czasy saskie – jeszcze jedno spojrzenie”, w *Kraków w czasach saskich. Materiały sesji naukowej z okazji dni Krakowa w 1982 roku* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1984), 9.

¹⁰ Józef Andrzej Gierowski, „Europejskie tło polskich reform oświatowych XVIII wieku”, w *Komisja Edukacji Narodowej*, red. Jan Trzynadłowski (Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego, 1976), 5.

¹¹ Gierowski, „Europejskie tło polskich reform”, 5–6.

¹² Gierowski, „Europejskie tło polskich reform”, 7.

Pisząc o zmianach edukacyjnych jako rezultatach oświeceniowego myślenia, uwidaczniają się w tekstach Gierowskiego dwie kwestie. Pierwszą jest wspomniany kontekst europejski, drugą – dowartościowanie działalności Stanisława Konarskiego. Omawiając przyczyny reform edukacyjno-oświatowych w krajach zachodnich (głównie we Francji, Anglii i krajach niemieckich), Gierowski zwrócił uwagę na zmiany zachodzące w obrębie samego Kościoła (zwłaszcza katolickiego), któremu w niektórych państwach w dużej mierze oświata była podporządkowana. Mimo że nie nastąpił rozłam „między tradycjonalistami a zwolennikami postawy otwartej wobec zdobyczy ówczesnej wiedzy” (przede wszystkim racjonalizmu i empiryzmu), to skutek był widoczny – w Rzeczypospolitej w reformach dokonanych przez Konarskiego właśnie¹³. Ścieranie się wpływów, rywalizacja między jezuitami a pijarami (nie tylko w Rzeczypospolitej, lecz także chociażby w Austrii) czy kasata zakonu Towarzystwa Jezusowego doprowadziły wreszcie do laicyzacji szkolnictwa.

Przytoczone tu prace Józefa Andrzeja Gierowskiego na temat kultury Rzeczypospolitej przypominają raczej eseje aniżeli artykuły naukowe, ponieważ często są pozbawione aparatu naukowego (ewentualnie zawierają wskazówki bibliograficzne). Zupełnie innego typu publikacją, zawierającą najwięcej treści na temat kultury i nauki w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jest *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*, wydana jako część syntezy *Wielka historia Polski*.

Podobnie jak we wspomnianych tekstach, także tu Gierowski osadził swe przemyślenia dotyczące państwa polsko-litewskiego w kontekście europejskim. Widać to już na przykładzie fragmentu o sarmatyzmie. Zdefiniował go on jako prąd kulturowy, funkcjonujący od czasów renesansu, jednak podlegający zmianom. Nie zgodził się jednocześnie na identyfikowanie go z barokiem¹⁴ ani na traktowanie dzięki niemu Rzeczypospolitej jako fenomenu na skalę europejską. Gierowski słusznie zauważył, że w większości państw europejskich istniały tendencje do „poszukiwania” swego starożytnego pochodzenia. Co więcej, podkreślił, że sarmatyzm ewoluował – mit o starożytnym pochodzeniu powstały w czasach renesansu w wyniku kontrreformacji przeobraził się w ideologię, która w XVII wieku przybrała formę polskiego mesjanizmu, a jednocześnie skutkowałą niechęcią do przeprowadzenia zmian ustrojowych¹⁵. Jest to jednak problem szerszy, ponieważ pewne elementy kultury sarmackiej (w znaczeniu: szlacheckiej), które posłużyły tworzeniu argumentów czy instrumentów politycznych, były wykorzystywane na terenach zależnych od Rzeczypospolitej, zamieszkiwanych nie tylko przez katolików¹⁶. Jeśli chodzi o powiązanie sarmatyzmu z Kościołem, to

¹³ Gierowski, „Europejskie tło polskich reform”, 15.

¹⁴ Szerzej zob. Janusz Pelc, *Barok – epoka przeciwieństw* (Warszawa: „Czytelnik”, 1993), 207–269 (rozdział „Sarmatyzm a barok”).

¹⁵ Józef Andrzej Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)* (Kraków, Warszawa: Fogra, Świat Książki, 2003), 197–198.

¹⁶ Zob. Karin Friedrich, *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772)* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2005), 141–142.

bardzo ciekawa jest opinia Gierowskiego na temat polonizacji katolicyzmu, niestety do dziś czekająca na monograficzne, interdyscyplinarne zbadanie. Tematyka ta dotyka bowiem wielu aspektów, między innymi dziejów politycznych (np. działalność prymasów), historii literatury i języka polskiego (treści kazań), dziejów edukacji (szkolnictwo zakonne) oraz *last but not least* historii sztuki.

Gdy spojrzymy na tytuł rozdziału dotyczącego czasów saskich w syntezie o historii Polski, trudno w pierwszej chwili uznać, że Gierowskiemu zależało na dostrzeganiu pozytywnych aspektów panowania Wettynów na polskim tronie. Część tę zatytułował bowiem: „Między anarchią a oświeceniem”. W dodatku rozpoczął ją od ukazania zniszczeń spowodowanych wielką wojną północną, kontrybucjami, klęskami głodu i zarazy, wyludnieniem wsi i upadkiem miast, wzrostem obciążeń chłopskich,ubożeniem średniej szlachty i rośnięciem w siłę magnaterii, tworzącej właściwie małe państewka. Do tego wszystkiego historyk słusznie dodał zanik ducha obywatelskości¹⁷. Taki pesymistyczny obraz realiów w Rzeczypospolitej, panoszącej się anarchii w życiu publicznym, skłonił jednak tych, którzy troszczyli się o losy ojczyzny, do szukania sposobu na powstrzymanie rozkładu państwa i wzmocnienia jego siły, w czym – według Gierowskiego – pomogła ideologia oświecenia¹⁸. Badacz ten ponownie osadził swe przemyślenia w szerszym kontekście. Podkreślił, że we Francji, w Holandii czy Anglii nie zaszły tak gwałtowne zmiany, jak w państwach środkowoeuropejskich, a nawet śródziemnomorskich. W nich bowiem widoczne były bardzo duże przeciwieństwa między barokiem a oświeceniem, które skutkowały „przewyciężaniem stagnacji ustrojowo-politycznej, ekonomicznej i kulturalnej”, reformami rozwijającymi się przy jednocześnie trwającej kulturze, w przypadku Rzeczypospolitej – sarmackiej.

Zdaniem Gierowskiego nad Wisłą już w pierwszej połowie XVIII wieku zachodziły zmiany w postawach społecznych polegające na „przyswajaniu sobie nowych koncepcji ideologicznych oraz nowych wzorów ustrojowo-społecznych, a także na akceptowaniu zasad racjonalistycznego myślenia”¹⁹. Zanim jednak zdecydowana większość społeczeństwa szlacheckiego przyjęła idee oświecenia, nastąpiły rozbiory Rzeczypospolitej. Wcześniej – w czasach saskich – tylko nieliczne jednostki stworzyły „nową jakość w okresie marazmu i zniechęcenia, karierowiczostwa i stagnacji”. Krakowsko-wrocławski sasolog stwierdził wręcz, że załamanie polityczne oraz katastrofalny stan gospodarczy państwa ułatwiał ożywienie umysłowe. Postulowane i powoli wcielane w życie reformy rolnicze, ożywienie handlu, a jednocześnie zmiany w edukacji w jezuickich i pijarskich placówkach stymulowały do rozwoju.

Charakterystyka początków oświecenia w Rzeczypospolitej według Gierowskiego obejmuje głównie wpływy francuskie: zarówno przez drezdeński dwór Wettynów, jak i dzięki kontaktom Stanisława Leszczyńskiego, osiadłego już w Lotaryngii. Warte odnotowania jest to, że Gierowski nie uogólnia zasięgu

¹⁷ O idei obywatelskości w powiązaniu z wartościami szlacheckimi zob. Anna Grześkowiak-Krwawicz, *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018), 247–293.

¹⁸ Gierowski, *Rzeczypospolita w dobie złotej wolności*, 367.

¹⁹ Gierowski, *Rzeczypospolita w dobie złotej wolności*, 368.

owych inspiracji francuską myślą oświeceniową. Wprost stwierdza, że do lat czterdziestych XVIII wieku nie docierały one do dworów szlacheckich, nie wychodząc poza środowisko skupione wokół monarchów. Innym rodzajem wpływów były te bezpośrednie – z Saksonii i Brandenburgii. Dotyczyły one zwłaszcza zdobywającej popularność także nad Wisłą filozofii Christiana Wolffa²⁰, którego chciano sprowadzić na Uniwersytet Krakowski. Warte odnotowania są dla Gierowskiego wpływy niemieckie na rzeczpospolickie oświecenie – głównie w Gdańsku i Toruniu, wciąż gruntownie nieprzebadane.

Gdy spojrzymy na charakterystykę początków oświecenia w Rzeczypospolitej dokonaną przez Gierowskiego, to zauważymy dużą zbieżność z poglądami Juliusza Nowaka-Dłużewskiego. Krakowsko-wrocławski uczony bowiem podkreśla po raz kolejny przełom w szkolnictwie, gloryfikując wręcz działalność Stanisława Konarskiego. Niestety nie jest on pierwszym badaczem, który zapomina o teatynach i ich placówce edukacyjnej w Warszawie, otwartej w 1737 roku. O prowadzeniu przez nich nauczania wspominał w innej pracy i tylko w kontekście Wolffa i przyjęcia przez szkoły teatynów i pijarów jego podręczników²¹. Jest to poniekąd zaskakujące, ponieważ Gierowski podkreśla, że reformy Konarskiego były pierwszym etapem zmian w szkolnictwie Rzeczypospolitej, a zreformowane kolegia ukończyła większość „oświeceniowych reformatorów”²². Biorąc pod uwagę listę absolwentów kolegium teatynów, wśród których znajduje się sam Stanisław August Poniatowski²³, należy upomnieć się o tę placówkę i ich nowoczesny program nauczania.

²⁰ Szerzej zob. Irena Stasiewicz-Jasiukowa, „Recepcja poglądów Christiana Wolffa w środowiskach katolickich polskiego Oświecenia”, *Analecta* VII, z. 2 (1998): 53–69; także Irena Stasiewicz, *Poglądy na naukę w Polsce okresu oświecenia na tle ogólnoeuropejskim* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967).

²¹ Gierowski, „U źródle”, 48–49. O działalności edukacyjnej teatynów w Rzeczypospolitej zob. Julian Bartoszewicz, „Teatyni w Warszawie”, w Julian Bartoszewicz, *Studia historyczne i literackie*, t. 2 (Kraków: nakładem K. Bartoszewicza, 1881), 387–399; Sante Graciotti, „Echa włoskie działalności teatynów i pijarów w Polsce w XVIII wieku”, w Sante Graciotti, *Od Renesansu do Oświecenia*, t. 2 (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991), 39–48; Kazimierz Puchowski, „Edukacja «losem urodzenia wyznaczonych» w warszawskim kolegium teatynów (1737–1785)”, w *Między Barokiem a Oświeceniem. Sarmacki konterfekt*, red. Stanisław Achremczyk (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2002), 79–94; Krystyna Maksimowicz, „W sprawie Collegium Varsoviense ojców teatynów”, w *Europejskie związki dawnego teatru szkolnego i europejska wspólnota dawnych kalendarzy*, red. Irena Kadulska (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003), 91–98; Kazimierz Puchowski, „Collegium Nobilium Stanisława Konarskiego a elitarne instytucje wychowawcze zakonów nauczających w Europie”, *Wiek Oświecenia XX* (2004): 61–65.

²² Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności*, 380.

²³ Szerzej zob. Joanna Orzeł, „Edukacja Stanisława Augusta Poniatowskiego – śladem zapisek uczniowskich przyszłego monarchy”, w *Studia z dziejów edukacji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów Korony i Litwy*, red. Kazimierz Puchowski, Joanna Orzeł (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2019), 207–225; Kazimierz Puchowski, „Stanisław August Poniatowski wobec edukacji. Rekonesans”, w *Studia z dziejów edukacji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów Korony i Litwy*, red. Kazimierz Puchowski, Joanna Orzeł (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2019), 234–240.

Drugim po reformach edukacyjnych wskaźnikiem idei oświeceniowych była według Gierowskiego działalność wydawnicza. Sztandarowym jej przykładem była publikacja pierwszego na taką skalę encyklopedycznego dzieła Benedykta Chmielowskiego *Nowe Ateny*. Wydane po raz pierwszy w latach 1745–1746 były pracą niezwykle istotną, ale zarówno pod kątem formy (wciąż nie był to uporządkowany alfabetycznie zbiór haseł), jak i treści znacząco odbiegało od słowników zachodnioeuropejskich. Jak podsumował sam Gierowski:

W rezultacie znalazło się w nim przemieszanie nowych ustaleń i wartościowych spostrzeżeń z bezkrytycznie przejmowanymi przestarzałymi informacjami i poglądami. Przesadnie oceniane jako wykwit ciemnoty, dzieło to stanowi wszakże swoistą kwintesencję wiedzy i mądrości sarmackiego Baroku, wyraźnie nie nadążającego za szybkimi postępami nauki na zachodzie Europy w XVII wieku, zwanym tam stuleciem rozumu²⁴.

Gdy spojrzymy na wydawnictwa zachodnioeuropejskie, to uderzy nas przede wszystkim o wiele większy krytycyzm w podejściu do historii państw czy podział na historię sakralną i świecką²⁵. Chmielowski zaś prezentuje barokowe, sarmackie spojrzenie na dzieje świata. Należy jednak zgodzić się z opinią Gierowskiego (co też historycy i literaturoznawcy w ostatnich latach czynią) i złagodzić negatywny obraz encyklopedii Chmielowskiego jako „jaskrawy przejaw obskurantyzmu czasów saskich”²⁶. Na przeciwległym biegunie, zwalczającym sarmackie legendy, była działalność Andrzeja Stanisława i Józefa Andrzeja Załuskich, obejmująca zarówno ich mecenat, fundację biblioteki, jak i inspirowane przez nich prace wydawnicze (jak chociażby *Volumina legum*)²⁷. Nie można nie zgodzić się z opinią Gierowskiego, że „żaden z wielkich rodów magnackich nie odegrał tak doniosłej roli przy rozprzestrzenianiu idei wczesnego oświecenia”²⁸.

Ostatnim wyznacznikiem tendencji oświeceniowych pojawiającym się już w drugim dziesięcioleciu XVIII wieku jest dla Gierowskiego czasopiśmiennictwo. Mimo efemeryczności niektórych przedsięwzięć – jak Gotfryda Lengnicha (*Polnische Bibliothek*, 1718–1719) – warto wskazać na te inicjatywy. Działalność czasopiśmiennicza rozwinęła się w latach pięćdziesiątych dzięki między innymi Wawrzyńcowi Mitzlerowi de Kolof (*Warschauer Bibliothek, Acta Litteraria*) i pozwoliła na powolne doganianie w zakresie uczonych (i nie tylko) periodyków Europy Zachodniej. Prezentowane tu przejawy myślenia oświeceniowego w cza-

²⁴ Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności*, 381.

²⁵ Por. zwłaszcza Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, t. 1–2 (Rotterdam: chez Reinier Leers, 1697) oraz pracę zbiorową *Notable Encyclopedias of the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Nine Predecessors of the Encyclopédie*, red. Frank A. Kafker (Oxford: The Voltaire Foundation, 1981).

²⁶ Halina Rybicka-Nowacka, *Nowe Ateny Benedykta Chmielowskiego. Metoda, styl, język* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974), 7. O krytyce tego dzieła: Rybicka-Nowacka, *Nowe Ateny Benedykta Chmielowskiego*, 13–18.

²⁷ Szerzej zob. Stanisław Roszak, *Koniec świata sarmackich erudyków* (Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, 2012), tam dalsza literatura.

²⁸ Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności*, 383.

sach saskich dowodzą, że Józef Andrzej Gierowski podążał ustalonymi już śladami uczonych, jeśli chodzi o początki oświecenia w Rzeczypospolitej.

Konstatacja ta pozwala powrócić do pierwszego zacytowanego w tym tekście fragmentu pracy Gierowskiego. Wspomnianym drugim problemem, jaki pojawił się w badaniach nad wiekiem XVIII, w tym w kulturze i nauce, jest faktyczny brak dokładnej charakterystyki i zdefiniowania okresu między barokiem a oświeceniem. Swego czasu wydawało się, że dogłębne analizy dotyczące tego zagadnienia przyniesie cykl konferencji „Między barokiem a oświeceniem” i powstałe jako ich plony publikacje. Przede wszystkim pierwsza z nich, zatytułowana *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, ukazała niezwykle szerokie spektrum problemów badawczych, przed jakimi stanęli naukowcy prezentujący różne dyscypliny, chcący zmienić stereotypowy obraz czasów panowania Wettynów w Rzeczypospolitej. W artykule otwierającym ten tom inicjator owych konferencji, Jacek Staszewski, zwrócił uwagę na wciąż dominujący w historiografii obraz XVIII stulecia jako podzielonego na „ciemną epokę saską” i „odrodzenie wewnętrzne, przerwane brutalnie rozbiorami i ostatecznym upadkiem Rzeczypospolitej”, czyli panowanie Stanisława Augusta²⁹. Chcąc podjąć próbę zburzenia tego stereotypowego poglądu na dzieje Polski w XVIII wieku, toruński badacz czasów saskich wskazał na dwie przesłanki. Obok efektów własnych badań, podkreślił inspirację innego sasologa:

Poza tym jestem pod wrażeniem wystąpienia prof. Józefa Andrzeja Gierowskiego na XV Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Gdańsku, gdzie wypowiedział się on stanowczo przeciwko dominującemu w historiografii i w historycznej świadomości współczesnego pokolenia obrazowi Polski, rozumianej całkowicie współcześnie, jako państwa polonizowanego aż do osiągnięcia jednolitości narodowej, wyznaniowej i gospodarczej. Zdaniem uczonego jest to obraz fałszywy, nie uwzględniający istniejącej do końca XVIII w. różnorodności kulturowej z odmiennością języków, wyznań, narodowości i coraz silniej narastającym poczuciem tych odmienności w jednym, wspólnym państwie. Gierowski ogłosił pilną potrzebę napisania nowej historii Polski, co w ustach autora kilku powszechnie znanych syntez historii nowożytnej Polski musi być odbierane jako dowód poczucia odpowiedzialności za swoje własne dokonania i troski o rozwój ojczystej historiografii³⁰.

Niestety mimo upływu lat, organizowania kolejnych konferencji i publikacji kolejnych tomów będących pokłosiem spotkań głównie historyków i historyków literatury (choć w porównaniu do lat wcześniejszych obecnie z coraz rzadszym udziałem tych ostatnich), stwierdzenie Gierowskiego o braku dogłębnych badań nad okresem przejściowym w Rzeczypospolitej, zwłaszcza zaś prób jego zdefiniowania, wciąż jest aktualne. Coraz częściej bowiem kolejne konferencje z cyklu „Między barokiem a oświeceniem” są prezentacją badań dotyczących długiego wieku XVIII, a nie próbą scharakteryzowania czasu między kulturą epoki baroku

²⁹ Jacek Staszewski, „Wiek XVIII w Polsce – próba nowej syntezy”, w *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. Krystyna Stasiewicz, Stanisław Achremczyk (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1996), 7.

³⁰ Staszewski, „Wiek XVIII w Polsce”, 7.

a oświecenia, przeanalizowania, czy faktycznie wiek XVIII należy dzielić na czasy saskie i czasy stanisławowskie. Wydaje się, że postulat ten nie został przez badaczy – zarówno historyków, jak i historyków literatury – podjęty, a podział na czasy saskie i stanisławowskie jest wciąż aktualny. Zarówno w jednej, jak i w drugiej epoce istnieli ludzie propagujący idee oświecenia oraz ci zawzięcie broniący tradycji sarmackiej. Niemniej „bez obrazu tych dwu zwalczających się tendencji charakterystyka tego okresu przejściowego zawsze pozostanie niepełna”³¹.

Mimo że Józef Andrzej Gierowski nie specjalizował się w historii kultury Rzeczypospolitej, to w swoich publikacjach zdarzało mu się podejmować te zagadnienia. Głównie zainteresował go okres przejściowy między barokiem a oświeceniem oraz początki działalności oświeceniowej. W tym ostatnim zgadzał się z poglądami części badaczy (m.in. Juliusza Nowaka-Dłużewskiego), podkreślając prekursorskie działanie wybitnych jednostek w latach czterdziestych XVIII wieku. Wskazał też na ważne, ale wciąż nierozwiązane zagadnienia metodologiczne i merytoryczne. Jego postulat dotyczący konieczności stworzenia pełnego obrazu osiemnastowiecznej kultury Rzeczypospolitej, zatem z dwoma zwalczającymi się nurtami: sarmackim i oświeceniowym, wciąż pozostaje aktualny. Może nadszedł czas, by go wypełnić, a może – w dobie kryzysu tworzenia przez historyków syntez – pozostanie on tylko w sferze niespełnionych życzeń tego wielkiego uczonego.

BIBLIOGRAFIA

- Bartoszewicz, Julian. „Teatyni w Warszawie”. W Julian Bartoszewicz, *Studia historyczne i literackie*, t. 2, 387–399. Kraków: nakładem K. Bartoszewicza, 1881.
- Bayle, Pierre. *Dictionnaire historique et critique*, t. 1–2. Rotterdam: chez Reinier Leers, 1697.
- Friedrich, Karin. *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569–1772)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2005.
- Gierowski, Józef. „Czasy saskie – jeszcze jedno spojrzenie”. W *Kraków w czasach saskich. Materiały sesji naukowej z okazji dni Krakowa w 1982 roku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1984.
- Gierowski, Józef Andrzej. „Europejskie tło polskich reform oświatowych XVIII wieku”. W *Komisja Edukacji Narodowej*, red. Jan Trzynadłowski, 5–28. Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego, 1976.
- Gierowski, Józef Andrzej. *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*. Kraków, Warszawa: Fogra, Świat Książki, 2003.
- Gierowski, Józef. „U źródeł polskiego oświecenia”. W *Wiek XVIII Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, red. Andrzej Zahorski, 41–50. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.
- Graciotti, Sante. „Echa włoskie działalności teatynów i pijarów w Polsce w XVIII wieku”. W Sante Graciotti, *Od Renesansu do Oświecenia*, t. 2, 39–56. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991.
- Grzeškowiak-Krwawicz, Anna. *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.

³¹ Gierowski, „U źródeł”, 50.

- Konopczyński, Władysław. *Dzieje Polski nowożytnej*. Kraków: Skład główny u Gebethnera i Wolffa, 1936.
- Maksimowicz, Krystyna. „W sprawie Collegium Varsoviense ojców teatynów”. W *Europejskie związki dawnego teatru szkolnego i europejska wspólnota dawnych kalendarzy*, red. Irena Kadulka, 91–98. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003.
- Matwijowski, Krystyn. „Szkice do portretu uczonego (o Prof. dr. Józefie Andrzeju Gierowskim z okazji Jego Jubileuszu)”. *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”* 1–2 (1992): 1–21.
- Notable Encyclopedias of the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Nine Predecessors of the Encyclopédie*, red. Frank A. Kafker. Oxford: The Voltaire Foundation, 1981.
- Nowak-Dłużewski, Juliusz. „I jeszcze w sprawie oświecenia w Polsce”. *Pamiętnik Literacki* LVIII, nr 1 (1967): 177–184.
- Nowak-Dłużewski, Juliusz. „O datę startową literatury polskiego oświecenia”. *Przegląd Humanistyczny* III, nr 1 (1959): 139–155.
- Orzeł, Joanna. „Edukacja Stanisława Augusta Poniatowskiego – śladem zapisek uczniowskich przyszłego monarchy”. W *Studia z dziejów edukacji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów Korony i Litwy*, red. Kazimierz Puchowski, Joanna Orzeł, 207–225. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2019.
- Pelc, Janusz. *Barok – epoka przeciwieństw*. Warszawa: „Czytelnik”, 1993.
- Puchowski, Kazimierz. „Collegium Nobilium Stanisława Konarskiego a elitarne instytucje wychowawcze zakonów nauczających w Europie”. *Wiek Oświecenia* XX (2004): 61–65.
- Puchowski, Kazimierz. „Edukacja «losem urodzenia wyznaczonych» w warszawskim kolegium teatynów (1737–1785)”. W *Między Barokiem a Oświeceniem. Sarmacki konterfekt*, red. Stanisław Achremczyk, 79–94. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2002.
- Puchowski, Kazimierz. „Stanisław August Poniatowski wobec edukacji. Rekonesans”. W *Studia z dziejów edukacji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów Korony i Litwy*, red. Kazimierz Puchowski, Joanna Orzeł, 227–273. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2019.
- Rozsak, Stanisław. *Koniec świata sarmackich erudyków*. Toruń: Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, 2012.
- Rybicka-Nowacka, Halina. *Nowe Ateny Benedykta Chmielowskiego. Metoda, styl, język*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974.
- Salmonowicz, Stanisław. „Wokół sporów o definicję i chronologię zjawiska oświecenia”. *Czaszy Nowożytne* XXV (2015): 115–140.
- Stasiewicz-Jasiukowa, Irena. „Recepcja poglądów Christiana Wolffa w środowiskach katolickich polskiego Oświecenia”. *Analecta* VII, z. 2 (1998): 53–69.
- Stasiewicz, Irena. *Poglądy na naukę w Polsce okresu oświecenia na tle ogólnoeuropejskim*. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967.
- Staszewski, Jacek. „Wiek XVIII w Polsce – próba nowej syntezy”. W *Między barokiem a oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. Krystyna Stasiewicz, Stanisław Achremczyk, 7–13. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1996.
- Wołoszyński, Roman. „Jeszcze w sprawie początków oświecenia w Polsce”. *Pamiętnik Literacki* LVI, nr 2 (1965): 467–490.